

249

M. T. R. COLLEGE, SURAT
Manuscripts Library

No. Ref.
Ser. 251

Title: *Acharya Jyoti*

251

251

आचार दीप by नागदेव

251	:	:	Achāra Dīpa	:	Title
	:	:	Nāga deva	:	Author
	:	:		:	Editor
	:	:		:	Year, Vols.
	:	:		:	Publisher
	:	:		:	Remarks

आचाराद्भूतेत्याधुराचाराद्भूतेप्रजां आचारादनमक्षय्यमाचा
 रोहंत्यलक्षणं। उरोचायेदिपुरुषोऽकोकेभवतिनिंदितः। कुःखपागीचसत
 तंकाचितोल्यापुरेवच। परित्यजेदर्थकामौयौस्यातां धर्मधर्जितौ। ध
 र्मनाप्यसखोदकंलोकनिंदितमेवच। लोकनिंदितंयथासधुमर्केगवाकं
 भादि॥ उहोयोहोयवोहोयंकिमद्यसकृतंकृतं। दत्तंवादपितंवापिवाक्ता
 ल्याचाभिभाषिता॥ ॥ इतिश्रीनागदेवविरचितेआचारदीपेआचारप्रशं
 सा॥ ॥ अथास्मिंचित्तं तत्रस्थं त्यंतरं उपपातकसर्वेषुपातकेषुमहत्स्वपि।
 अवाप्यरजनीयानंब्रह्मध्यानं समाभेत्। याज्ञवल्क्यः उरुस्थेनानचर
 णः सव्येन्यस्थोनरंकरं। उत्तानं किंचिदुन्नम्यमुखं विष्टभ्याचोरमा। नि
 मीलितक्षतः सत्वस्थोदंतैर्दत्तानसंस्पृशेत्। तालुस्थचलजिह्वश्चसंदृ
 तास्पृशुनिश्चलः। सनिरुद्धेन्द्रियग्रामं नातिनीचोक्षितासनः। द्दितुणंत्रि
 गुणंवापिशोणायाममुपक्रमेत्। ततोऽप्येवस्थितो योसो हृदयेदीपकः। प्र
 भुःधारयेन्नत्रचात्मा बंधारणंधारयेद्बुधः। तथाचोक्तं द्वासक्षतिसह
 स्राणि हृदयादभिनिःसृताः। हितानामहितानाज्यह्नासांमध्येऽपिशिप्रं।
 मंडलंतत्रमध्यस्थ आत्मदीपश्वाचलः। सत्तयस्त्वंविदित्वेहपुनराजायते
 नतु। यदाश्वर्चमवदाकाशंवेष्टयिष्यंतिमानवाः। तदाशिवमविज्ञायतः ख
 स्यांतोभविष्यति॥ इत्यास्मिंचित्तं विधिः ॥ अथप्रभातविधिः॥ ॥

३५. ६६. निष्पुः ॥ गृहमेधिनिपात्रोक्तं स्वर्गसाधनमुत्तमं । ब्राह्मेमुक्तं नैचोऽथ
 तत्सर्वसिम्पगाचरेत् । नाडिकाः षट्चपंचात्तत्तत्स्वेकाधिकोरुणः ॥ ३५ ॥ का
 २ लोष्टपंचाशच्छेषः सूर्योदयः स्मृतः ॥ आतः स्मरानिभक्तीति महातिशाल्यै
 नामयणं गुरुवाहनमंजनाभं । ग्राहभिभूतवरवारणमुक्ते हेतुं चक्रायुधं तस्य
 वारिजपत्रनेत्रं । प्रातर्नामामिमनसा बन्धुसत्ता च मूर्धावाह्यारविंदयुगलं परमस्य पुंसः
 नाशयणस्य नरकाणवतारणस्य पारायणपूजैर्न विप्रपरायणस्य ॥ प्रातर्पजा
 मिश्रजलामभयं करं तं प्राक् सर्वजन्मकृतपापमथापहृत्यै । यो ग्राहव - पतितां
 क्रिगजेंद्रघोरशोकप्रणाशनकरो धृतशंखचक्रः ॥ ३॥ श्लोकत्रयमिदं पुण्यं प्रा
 तः प्रातः पठेन्नरः । लोकत्रयगुरुस्तस्मै दद्यादात्मपदं हरिः ॥ ॥ इति प्रभातवि
 धिः ॥ ॥ अथ मूर्त्रपुरीषोत्सर्गविधिः ॥ ॥ तत्र पराशरः ततः प्रातः सधुष्टाय कु
 र्याद्विष्मृत्रमेव च । नैर्ऋत्यादिशिविधेयमतीत्यान्यधिकं पुनः । कृत्वा यज्ञोपवी
 तं तुष्टतः कंठं विनोत । विष्मृत्रं तु गृही कुर्यात्कर्णस्थं प्रथमाश्रमी । हारीतः ।
 पुरीषे मेधुने चैव प्रस्त्रावेदं तंधावने । स्नाने भोजनकाले च षड्मौनं समाचरेत्
 अंगिराः । संध्ययोरुभयोर्ज्येष्ठे भोजने दंतधावने । पितृकार्ये च देवैश्च तथा म
 त्रपुरीषयोः । पुरुषां सन्निधौ दाने योगे चैव विशेषतः । एषु मौनं समातिष्ठन् च
 र्गमानोति मानवः । द्विजो मूर्त्रपुरीषे च दिवा कुर्यात्पुनः पुनः । दक्षिणाभिमुखो
 रात्रौ संध्ययोरुभयथा दिवा । अथायामंधकारे कारात्रावहनिवादिजः । पथा

मुखमुखः कुर्यात्प्राणावाधमयेषु च । वायुग्निविप्रमादित्यमपेः पश्यंस्तथैव गः । न
 कदाचिच्छुक्वैतविष्मृत्रस्य विमर्जनं । न फालककुटे न जले न चित्पाने न च पर्वते । न
 जीर्णदेवाय तने वल्मीके न च शाडूके । न च सप्तस्वर्गर्षु न गच्छेन्न पथि स्थितः । न न
 दीतीरमासाद्य न भस्मनि न गोमये । शंखः । मूर्त्रपुरीषे नै कुर्यात्सोपानतः कथंचन । उ
 कृत्य मज्जुलैः कुर्यात्प्रस्त्रावे मेहने द्विजः । अपकृष्टं च ष्य च विष्मृत्रं काष्ठकोष्ठतणा
 दिना । उदक्त्वा सा उत्तिष्ठे दृढं विधृतमेहनः ॥ ॥ इति मूर्त्रपुरीषोत्सर्गविधिः ॥ अथ म
 शौचविधिः ॥ तत्र दक्षः । शौचे यजः सदा कार्यः शौचं मूर्त्रो द्विजस्मृतः । शौचाचारवि
 हीनस्य समस्मानिष्यकाः क्रियाः । मनुः । अंतर्जलादेव गृहाद्वल्मीको न मूर्त्रकोत्क
 रात् । कृतशौचावधिष्ठाचनग्राह्याः पंचमृत्तिकाः । आहता मन्य शौचार्थं वा
 लुकां पांशुहृदिपीणां । नमार्गान्नश्मशानादनादद्यात्कुञ्जतः क्वचित् । यमा । आ
 हरेन्मृत्तिकां ग्राह्यः कृत्वा सारितान्तां ग्राह्या । वापी कूपतडागेषु नाहरेद्वाह्य
 लोमदं । नाहरेज्जलमध्यस्थं परलोमनिबंधनात् । शातातपः । शुचिदेशा
 नुसं ग्राह्या शर्करादिविवर्जिता । गोरीरक्ता तथा श्वेता त्रिविधामृत्तिकां स्मृता । वसिष्ठः
 एकाङ्गिके करोति स उभयोर्मृद्वयं स्मृतं । मूत्राशौचं समाख्यातं शुक्ले तद्विष्मृत्रं मनेत् ।
 दक्षः पंचापाने दशोक्तमिलुभयोः सप्तमृत्तिकाः । एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्म
 चरिणां त्रिगुणं तु वनस्थानां यतीनां च चतुर्गुणं वसिष्ठः । अर्द्धप्रसृतिमाना तु प्र
 थमामृत्तिका स्मृता । द्वितीया च तृतीया च तदूर्द्ध्वार्द्धां प्रकीर्तिता । त्रिगुणं

आ. दी. उचितेनित्यं भवत्यप्रयतो नरः । तदा द्वांशुं शुक्लं वा भक्षयेदंतधावनं । कंटकशी
 रवृक्षो लंघ्यं दशंगुलमवर्णः । कनिष्ठिकाग्रवत्सुखं वनर्द्धितं कूर्चकं । स्मृत्यंतरं
 जंबूद्वारं चैवाश्वकं दंतवो ध्रुवपकाः । वदतीति क्रमादन्तेनोक्ता दंतप्रधावने । सौ
 भाग्यं वा कबलं दर्पलक्ष्मीस्तेजो दृढश्रुतिः । क्रमाच्चैतत्फलं प्रोक्तं तदुमेदंतधा
 वने । दशंगुलं तु विप्राणां क्षत्रियाणां नवांगुलं । अष्टांगुलं च वैश्यानां शूद्राणां स
 द्वासंमितं । चतुरंगुलं मानं तु नारीणां नात्र संशयः । विष्णुः । स्मृतं तु हीनदंतस्य सम
 दंतस्य मध्यमं । स्मृतं विषमदंतस्य त्रिविधं दंतधावनं । अग्रं थिसत्त्वचं कृष्णं की
 दासिभिरक्षितं । प्राप्नुवन्सुखं विष्टुश्चक्षुः प्रेक्षायां नरः । गर्गः । प्राप्नुवन्सुखं
 तिः सौख्यं शरीरारोग्यमेव च । दक्षिणेन तथा कष्टं पश्चिमेन पराजयः । उत्तरेण ग
 वां नाशः । स्त्रीणां परिजनस्य च । अन्नाद्याय ब्रूहृध्वं सोमो राजाय मागमत् । स
 मे मुरवं प्रमादयते यशसा च भगेन च । आयुर्वेदं पशो वचः । प्रजापतुर्वसति च
 ब्रह्म प्रज्ञां च मेधां च त्वन्नो धेहि वनस्पते । इति दंतधावनमंत्रः । ॥ विष्णुः प्रेक्षायां
 दं कं शुचौ देशे दंतधावनमुत्तुजेत् । पतितैर्भिमुखे संम्यग्भोज्यं प्राप्नोत्यपीक्षि
 तं । अभावे दंतकाष्ठस्य निषिद्धं दिवसेषु च । अपां द्वादशगं दूर्ध्वं विदध्या दंतधावनं
 चतुर्दशमक्ष्मीदर्शोर्णमासं क्रमेण च । नंदास्तच न वन्यां च न कुर्यादंतधावनं । दृ
 द्धमनुः । शानिरंगारकश्चैव रविः शुक्ररश्मयैव च । दंतानां काष्ठसंयोगो दहत्यासन्नमं
 कुलं । यमः । श्राद्धे जन्मदिने चैव विवादे जीर्णदंतके । व्रते चैवोपवासे च न कुर्यादंत ४
 धावनं । आसः । शुद्धमर्थं प्रातरुत्थाय भक्षयेदंतधावनं । श्राद्धे यदेव नियमा

नाद्यात्प्रोषितभातिका । मरीचिः । अन्नाद्यान्न जीवमनुकासस्त्वश्वासक्षया
 दिभिः । तद्वा स्पृश्या कृत्वा नेत्रशिरः कर्णायमीन च । वृद्धया ह्रस्वव्ययः । इष्टिका
 लोष्ठपाषाणैर्न रवे रंगुमिस्तथा । मुक्ता चानां मिकां गुष्ठौ न कुर्यादंतधावनं । त
 यपणी दकैर्नीपुल्या दंतान्धावयेत्प्रदेशिनी वर्जः । वाराहः । अस्नात्पूर्वाणि
 न दंतकाष्ठान्यद्यान्नपत्रैश्च समन्वितानि । न युग्मपत्राणि न पाटितानि न
 चोद्गुष्काणि विना त्वाचानि ॥ यमः । मध्याह्नस्नानवेत्त्रायां भक्षयेदंतधा
 वनं निराशास्त्रगकं निदेवत्तावित्तिंसह । इति दंतधावनं । ॥ अथ महो
 पवीतविधिः । तत्र मनुः । कार्पासमुपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रंथिरिष्यते । सा वि
 त्वा तत्रिदं कुर्यान्नुवस्त्रं तु कारयेत् । उंकारश्चाग्निना गौ च सोमः पितृ
 प्रजापती । वायुः सूर्यः सर्वदेवा इत्याहुः स्रजं देवताः । त्रिषु छिन्नमधो यत्तमना
 ध्याय कृतं च यत् । कृतं चाथु चिनाय बभुक्का निर्मितं सुसृजते ॥ अत्र मंत्रः य
 होपवीतं परमं पवित्रं प्रजापते र्यसुहृजं पुरस्तात् । आयुष्यमय्यं प्रतिमुं
 च शुभ्रं य होवती बलमस्त तेजः । इति मंत्रः ॥ स्तनाद्दध्मिधो नाभे स्तन
 धार्य कथंचन । वृष्टिवंशे च नाभ्यां च द्वातं यद्विदं ते कटि । य होपवीतं देवा
 र्ये श्रोते स्मान्ने च कर्मणि । वस्त्राभावे तृतीयं स्यादकं तु प्रथमाश्रमे । धारये
 नित्यमेतानि आयुः कामो बहू न्यपि । ब्रह्मचारिण एव स्यात्सकृन्नैव द्विती
 यकं । उपवीतमलंकारं स्रजं करकमेव च । उपानहो च वासश्च धृतमन्यैर्न
 धारयेत् । मेखला मणिनंदं उपवीतं कमंडलुं । अक्षप्रास्ये दिनशानि धृत्वा

आ. दी. चान्यानिमंत्रतः॥ ॥ इति यज्ञोपवीतविधिः॥ अथ दर्शविधिः तत्र कात्या
 यनः मासेनभस्ममावास्यां तस्यां दर्शश्च ये स्मृताः॥ अथातयामास्ते दर्शः
 नियोक्तव्याः पुनः पुनः॥ उच्यते देशेषु विभूत्वा विप्रः पूर्वो नरा मुनिः॥ ओं का
 च रेणं मंत्रेण सकृदेव कुशां स्पृशेत्॥ समपत्राः शुभादर्शोस्त्रिउष्ट्रेऽसप्तद्वयाः
 ओं केन्नाग्राः अष्टुक्काग्राद्यादेशाश्च प्रमाणातः॥ कुतपा इति विज्ञेया सौस्तु
 श्राद्धं समारभेत्॥ दर्शमंत्रः॥ विरिञ्चिना सहोत्पन्नः परमेष्ठी निसर्गजः॥ नुदस
 र्वाणि वा वा निभवस्थास्तिकरो मम॥ स मंत्रः॥ कुशा काशा शये ग्रंथय नाह
 र्वाश्च बलवन्ताः॥ गोक्लेशं जुगुं दश्च पूर्वाभावे परः परः॥ सम्प्राग्यो विगर्भो
 बुकुशो ह्येदक्षिणे करे॥ सन्ने चैव तथा त्रींश्च विप्रयाः सर्वकर्मसु॥ हा
 रितः स्नाने दाने जपे होमेष्वप्याये पितृ तर्पणे पवित्रं पुं करे कृत्वा सौव
 र्णसंज्ञं कुशान्॥ चतुर्भिर्दक्षिणैः पवित्रं प्राज्ञेन स्यात्॥ एकैकं क्रासये
 त्सुवर्णं वर्णयथाक्रमं॥ शंखः ब्रह्मयज्ञे जपे चैव ब्रह्मग्रंथि विधीयते भो
 जने वनं कुशं शोके इति धर्मो न हीयते त्रिगुणीकृतं चतुर्भिर्विद्वत्या सन्निभोज
 येतु॥ ब्रह्मग्रंथिः स विज्ञेयः सद्यो मौज्यादिकर्मसु॥ मूलपर्वणि कुर्वीणो महत्या
 हीयते श्रिया॥ मध्यपर्वणि कुर्वीणः पुत्रदारे विद्युज्यते॥ अनामिकाग्रपर्वणि
 पवित्रं विप्रया सदा॥ अग्रपर्वणि ग्रहणं काम्यं जपविषयं॥ सप्तवित्रेण हस्तेन
 कुर्यादाचमनं क्रिमां॥ नो किञ्चित् सवित्रं स्याद्भुक्तो किञ्चित् विवर्जयेत्॥ कुशं पूतं

विवेतोयं कुशं पूतं कुशं पूतं सुपस्पृशेत्॥ स कुशं निश्चितं तोयं सोमपानं दिने दिने॥
 कुशं मूले वसेद्ब्रह्मा कुशं मध्ये जना दनः॥ कुशाग्रे शंकराश्चैव कुशां स्रज्मातुं धा
 रयेत्॥ नीवी मध्ये च ये दर्शो ब्रह्मस्त्रे च वृताः पवित्रास्तान्विजानीयाद्यथाका
 यस्तथा कुशाः॥ अष्टागर्हि ता दर्शो वा न्येष्टे दितान् श्वैः॥ मार्गजा अग्निदग्धा
 श्च कुशा न्येष्टेन वर्जयेत्॥ हरीतः॥ समित्युष्प कुशादीनि ब्राह्मणः स्वयमाहरे
 त्॥ शूद्रानीतैः क्रयः क्रीतैः कर्मकुर्वन्त्यतः॥ इति दर्शविधिः॥ ॥ अथ प्रण
 वविधिः॥ ॥ तत्र कात्यायनः ओंकारस्य ऋषिर्ब्रह्मा परमात्मा च देवता॥ गा
 यत्री च भवेच्छं दो नियोगः सर्वकर्मसु॥ योगीया हवन्त्येव॥ अकारनाथुकारं च
 मकारं च प्रजापतिः॥ वेदत्रयस्य च भस्मविस्मरितीति च॥ प्रणवाद्यास्तयो
 वेदः प्रणवाद्यं च यचरं॥ वाउन्नये प्रणवं सर्वं तस्मात्प्रणवमभ्यसेत्॥ अकारः
 प्रथमा मात्रा द्विस्तेतीयोकारसंहिता॥ मकारमात्रा त्वं त्यास्यान्ता देवात्मा
 प्रतिष्ठितः॥ प्रथमाया भवेन्मात्रा रक्तावेब्रसु देवता॥ जाग्रदुत्तौ स्थितानित्यं
 विज्ञेया सानिरंजना॥ द्वितीयाया भवेन्मात्रा कृष्णा वै विष्णु देवता॥ स्वप्नवृ
 त्तौ स्थितानित्यं विज्ञेया सानिरंजना॥ तृतीयाया भवेन्मात्रा शुक्ला वै रुद्रदेव
 ता॥ सुषुप्तौ च स्थितानित्यं विज्ञेया सानिरंजना॥ तिस्रो मात्रा प्रयोक्तव्या आरं
 भे सर्वकर्मणां॥ तिस्रसाहोक्तं कर्तव्यमात्रास्तत्त्वार्थविज्ञमेः॥ ते लघ्वारामिवा
 छिन्नादीर्घांशानि नादवत्॥ अवासे प्रणवश्चाग्रं यस्तं वेदसर्वेदवित्॥ ऋ
 ग्वेदस्वीरितो दात्र एकाक्षर उदाहृतः॥ त्रिस्वरश्चातो दातश्च एकाक्षर उदाहृतः॥

आ. दी अथर्ववेदेप्युदीष्टा ओंकारेणानात्र संशयः। अकारेण यदोंकारः प्रविष्टस्त्वे
 कथा भवेत्। अउवर्णश्च मद्योगादोंकारः समपद्यते। अनुस्वारमकारं च म
 कारस्य शिरो यदा। प्रकृतिः साधनं कृत्वा व्यंजनाद्योचलिष्यते। ननु सकलस्य
 दोंकारो वेदां तानां प्रकीर्तितः। एवं यो वेदो वेदो विप्रो मुच्यते सो विबन्धनात्। स्वदेह
 मरणं कृत्वा प्रणवो जगत्पतिः। ध्याननिर्मथनाभ्यासादेव पश्येति गृह्यतः।
 प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्मतत्त्वमुच्यते। अत्र मन्त्रेन वेदव्यंशं शरवत्तेन मयो
 भवेत्। ओंकारेण तेषां ह्यात्मा ध्यात्वा देवं प्रसीदति। एतदा उच्यते न शंका वा
 सभ्याय कल्प्यते। अदृष्टविग्रहो देवो भवेद्वा ह्यो निरामयः। तेषां काराभ्युत्पत्तिं
 नाम तेनाकृतं प्रसीदति। तस्मादोमिति पूर्वतु कृत्वा युंजीत तत्परं। असुविद्ये
 न विधिना सततं प्रतिपद्यते। कृत्वा पर्यंकं बंधं करकं मल्लपुटं स्तेन्ये मुसंग
 देशेनासाये ध्यानचक्षुः स्थित निश्चल तपः। निश्चलं स्वस्वकायं पश्येदोंकार
 मेवं स भवति सुकृती योगमार्गानुसारी तत्त्वज्ञानेन सम्यक् भुवि भुवनामिदं
 मंडलं याति भित्त्वा। सर्वमंत्राधिपतिराजो यमोंकारेणानात्र संशयः। यं न्यूनं चाति
 रिक्तं च यच्छिद्रं पदवर्जितं। यदमध्यमं थुद्धं च यात यामं च यद्व्येत्। तदोंका
 रप्रयोगेण सर्वं वा विकलं भवेत्। साधनं सर्वकार्याणां यदोंकारेण संयुतं। सर्व
 मंगलमंगल्यं सर्वध्यानमयं प्रभुं। पावनं मोक्षदं पुण्यं पापहृदं करं तथा। वि
 दित्वा मुच्यते क्षिप्रं जन्म संसारबन्धनात्। एवं संक्षेपतः प्रोक्तं प्रभावगुणवर्णनं
 विस्तरेण न शक्येत वक्तुं वर्षशतैरपि॥ इति प्रणवविधिः॥ अथ शिखाबंधनं

तत्र व्यासः स्मृत्योंकारं तु गायत्रीं निबध्नीयात् किं खांदिजः। पुनराचम्य हृदयं बाहू
 स्कंधौ च संस्पृशेत्। जपएव हि कर्मणां विप्राणां रक्षा कर्म विवर्जनात्। षोडशम
 तात्। मानस्तोकेति मंत्रेण शिखाबंधंतु कौचिद्वारयेत् योगी। येन कालात्त्रयोको
 कादानवाश्च वशीकृताः। शरणं सर्वभूतानां समे विष्णुः प्रसीदतु इति शिखाबंधन
 विधिः। अथ प्राणायामविधिः। तत्र स्मृत्यंतरं। व्याहृतीनां तु सप्तानां क्रूषिदैवत
 मुच्यते। कुंदसां विनियोगश्च कथितो वैदपारगैः। विश्वामित्रो जमदग्नि भरिष्ठा जोध
 गोतमः। अत्रिर्वसिष्ठः कश्यपो मुनयः सप्तकीर्तिताः। गायत्र्युल्लिख्युष्टुपुचष्टुहती
 पद्विरेव च। त्रिष्टुप्सुष्टुगती चैव कुंदं संस्पृशेत् तानि सप्त वै। अग्निर्वीर्यसुतथादित्यो ना
 व्यतिर्वरुणस्तथा। इंद्रश्च विश्वेदेवाश्च देवताः समुदाहृताः योगी अग्निरेव मुखं
 यस्या विश्वामित्रः क्रूषिस्तथा सविता देवता चैव गायत्री त्रिवहा हिसा। व्यासः ३०
 आपो ज्योतिरित्येष मंत्रो यंतैर्निरीयके। तस्य प्रजापतिः क्रूषिः कुंदो गायत्रसंज्ञ
 कः। अस्मान्नि वायुः सूर्याश्च देवताः समुदाहृताः। प्राणाना यतने चैव विनियोगः प्रकी
 र्तिताः। कोट्यायनः सव्यः सोमग्रहः कार्यो दक्षिणः सपवित्रकः प्रोक्षेत् वारिष्ठासा
 नं परिक्षिप्य समंततः। कूर्मपुराणे प्राणः स्वदेहजो वायुः रायामस्तानि रोधनं।
 उत्तममध्यममध्यास्थानि विधाः प्रतिपादिताः। मात्रा द्वादशको मंदश्चतुर्विंशतिमा
 त्रकः। मध्यमः प्राणसंरोधः षोडशमात्रिकोत्तमः। प्रस्वेदकं यनोत्तमजनकं लं
 यथाक्रमं। मंदमध्यममुख्यानां मानं द्वादशोत्तमोत्तमः यो मियाह्वं लंकेयः अं
 गुष्ठांगुलिमोक्षस्युर्जातुतः परिमार्जनं। तौ उत्तममपिज्ञात्वा मात्रासंज्ञं प्रवेष्ट

आ. १. ते। देशकालानुसारेण मात्रा सेव्याः शनैः शनैः। स्मृत्यन्तरात्। कलावद्विः कला
 प्रोक्ता विष्णुशब्दैः प्रमाणिकाः। अतः प्राणायामस्यादौ विष्णुशब्देन गण्यते। दक्षिणे
 रेतै चैते वायुर्वाभेनाधुरितोदरं। कुंभेनधारयेन्नित्यं प्राणायामं विडुर्बुधाः। पीड
 येदक्षिणां नासामंगुष्ठेन तथोत्तरां। कनिष्ठानामिकाभ्यां च मध्यमांतर्जनीं ह्यङ्गे
 त्। बृहस्पतिः। अनामिका कनिष्ठां च अंगुष्ठं च तृतीयकः। प्रोच्यते सर्वशास्त्रेषु
 योगिभिर्जितमानसैः। रेचकः स्रजले वायुं पूरकस्तौ विरोधकः। साम्येन संस्थिति
 र्यासा कुंभकपरिगीयते। योगिया ज्वलन्त्यः। नीलेत्येकदंशमनाभिमध्ये
 प्रतिष्ठितं। चतुर्भुजं महात्मानं पूबके चितयेद्वरिः। कुंभकेन हृदि स्थानं ध्यायेत्तक
 मलासनं। ब्रह्माणं रक्तगौराभं चतुर्वक्त्रं पितामहं। रेचके त्वीश्वरं ध्यायेत्तुला
 संमहेश्वरं। शुद्धस्फटिकसंकाशं निर्मलं पापनाशनं। पूरके विष्णुमायुज्यं कुं
 भके ब्रह्मणोत्तिकं। रेचकेन तृतीयं तु प्राणायामं देववरं पदं। संव्याह। ती। सप्रणवा
 गा यत्री शिरसा सह। त्रिः पठेद्यत्तप्राणः प्राणायामः स्रज्यते। कूर्मपुराणा
 दीश्वरगीतास्तु। स एव द्विविधः प्रोक्तः। सगर्भो गार्भ एव च। सगर्भमाहुः। सजपम
 गर्भमजपं तथा। एतद्वि योगिना मुक्तं प्राणायामस्य कक्षणं। ॐ मिति आहर
 त्विप्रो यथाविधि समाहितः। प्राणायामे स्त्रिभिः पूतस्तृष्णा क्षुभतो निवर्तु। यथा
 पर्वतधातुरादौषान्दहति पावकः। एवमंतर्गतं पापं प्राणायामेन दह्यते। ब्रह्म
 हाचक्रादपश्चगुरुतत्परा एव च। सवर्णं स्तेयी चोत्तमं गोप्सो विश्वारधातकः

शरणागतघाती च कूटसाक्षी स्वकार्यकृत्। एवमादिष्टु चान्येषु प्रापेक्षभि
 हितो नरः। प्राणायामशतं कृत्वा स्वर्गस्योदयनं प्रति। निर्मलः स्वर्गमायाति
 संतः सुकृतिनो यथा। अज्ञानात्कुरुते पापं कर्मणामनसा गिरा। त्रैकात्म्यसंध्या
 करणात्प्राणायामैर्व्यपोहति॥ ॥ इति प्राणायामः ॥ अथ प्रातस्नानं ॥
 तत्र योगी। प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वा नष्टं गृहस्थयोः। यत्ते स्त्रियवर्णं प्रोक्तं
 सकृन्नु ब्रह्मचारिणः। स्नानं तु द्विविधं प्रोक्तं। सुख्यगोष्ठाभेदतः। तयोस्तु वारुणं
 मुख्यं तत्पुनः षड्विंशं भवेत्। नित्यं नैमित्तिकं काभ्यं क्रियांगमक कर्षणं क्रिया
 स्नानं तषष्ठं बोधस्नानं प्रकीर्तितं। मार्कंडेयपुराणात्। अस्नातस्य क्रियाः सर्वा भवं
 तीहा फलायतः। प्रातः समाचरेत्स्नानं तच्च नित्यमिति स्मृतं। शंखः। अस्नातस्तुमा
 नार्हजयाग्निहवनादिषु। प्रातः स्नानं तदर्थं वै नित्यस्नानं प्रकीर्तितं। उक्लिष्टाद्युपधा
 तादौ स्नानं नैमित्तिकं स्मृतं। सर्वचंद्रोपरागादौ तथैव गृहस्तके। पुष्पस्नानादिकं स्ना
 नं देवतविधिरोदितं। तद्विक्रामं समुद्दिष्टं नाकामस्तस्योजयेत्। धर्मक्रियां कर्तुं
 कामपूर्वं स्नानं समाचरेत्। क्रियांगतसमुद्दिष्टं स्नानं वेदपरैर्द्विजैः। यो यः कर्मपवि
 त्रणि अर्चिष्यन् देवताः पितृन्। स्नानं समाचरेद्यत्त क्रियांगतस्य कीर्तितं। मला
 यकर्षणं नाम स्नानमभ्यंगपूर्वकं। मलायकर्षणा येन प्रवृत्तिस्तस्य नान्यथा॥
 सरस्वदेवनातेषु तीर्थेषु च नदीषु च। स्नानमेवाक्रियायस्मान् स्नात्युष्णफलं
 स्मृतं। अथ गोष्ठास्नानं जावातिः। असामर्थ्या कूरिरस्य देशकालादशेषतः

मंत्रस्नानादितः सप्तकोचिदिकं तिस्रस्तयः यो गिया इत्यव्ययः मां त्रं भौमं तथाप्रे
 यं वायव्यं दिव्यमेव च । वारुणं भानसं चैव सप्तस्नानान्यनुक्रमात् आवेहि ह्य
 दिभिर्मात्रं मृदा लंघं च वार्धनं आग्नेयं पश्मना स्नानं वायव्यं रजसागवो अ
 दिः सातपवर्षाभिः स्नानं तदिव्यमुच्यते वारुणं वाक्गाहश्च मानसं विष्णुचिंतनं
 अथ गाहस्नानमात्रं जायाति । अशिरस्त्वं भवेत्स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मणां
 आर्द्रं षोडशसावापि मार्जनं कापिलं विदुः स्कंदपुराणात् । पुण्यं कनकलेयं च
 प्रयागे यच्च संदरि तत्फलं सकलं देवि भूतिस्नाने विधीयते प्रजापतिः आ
 पो हि ह्येति तिसृभिः रिदमापस्तथैव च । शनो आयश्च दुपदामंत्रस्नानमुदाह
 रं विदुः सरस्वती प्रादुं स्नानं सारस्वतं स्मृतं क्रियते धानवायुस्तु स्नानं मंत्रक्रि
 यां विना । मेळव्यपोहनफलं तेन प्राप्नोति मानवः सप्तस्नानं यथोदिष्टं मंत्रस्ना
 नादितः क्रमात् देशात्कालादसामर्थ्यात् सर्वं समफलं स्मृतं जायातिः सततं प्रा
 तस्तुलायदंतधावनपूर्वकं आचरेत्सिस्नानं तर्पयेत्पितृदेवताः वसिष्ठः असं
 तमालेनः कायो न वच्छेदस्मृतिः स्वल्पैश्च दिवारात्रौ प्रातः स्नानं विमोक्षनं
 उरुजायादिवामोहाद्रात्रौ यदुःकृतं कृतं प्रातः स्नानेन तत्सर्वं शोधयति
 दिज्ञातयः नृदशी केन वस्त्रेण स्नायात्कोपितकाहते नान्यदीयेन नार्द्रेण
 न सूच्याग्रधितेन वा मेधातिथिः एकेन वा ससा स्नानं ह्यध्यामनियमः स्मृतं व
 कुभिः प्रतिषेधः स्नात्स्नानं फलमसीकृतं न जलं ताडयेद्भुष्यां न जले तु मलं ज

ल्यजेत् । मलं प्रक्षालयेत्तीरे ततः स्नानं समाचरेत् स्रोतसोभिमुखो मज्जेद्यत्रा
 पः प्रवहंति वै स्नावरेषु च सर्वे च आदित्याभिमुखस्तथा प्रातः सक्षेपतः स्नानं शौ
 चार्थं तु तदिष्यते मंत्रैस्तु निधे निष्पाद्यं मध्याह्ने तु सविस्तरं तद्यथा अथेत्मा
 दिकृत्वा अशेषपापक्षयार्थं श्रीवासुदेवप्रीतये स्नानमहं करिष्ये मृत्तिकां तु
 त्रिधा कृत्वा भागेनेकेन लेपयेत् त्रिः कृत्वा दक्षिणे हस्ते स्नानान्येतान्यनुक्रमा
 त् जलाटमं सोहृत्पुष्पसुंदरं च सकुक्षिकं ततो वामकरेणैव नाभ्यं रुजं घयोर्द
 योः दक्षिणादि क्रमेणैव चरणौ च त्रिभिः स्त्रिभिः । मृदा तृतीयभागेन करोचपरि
 मार्जयेत् अचेताः धर्मविदुः क्षिणं हस्तं नाथः स्नानेन नियोजयेत् इति रत्नसूत्रेण
 स्नानं कृत्वा सम्यक् जलं निशेत् नामो नारायणायैति सप्तवारं जप्यं जपेत् ना
 मिमांसे जले स्थित्वा केशान् कृत्वादिधा धिजः निरुध्य कर्णौ नासां च त्रिः कृत्वा म
 ज्जनं चरेत् द्विराचम्याभिषेकं तु कुर्यादष्टाक्षरेण तु ६ अष्टकं व्याथ आयंगोः स
 केनावर्तयेदपः जंबुकामेति मंत्रेण विदध्यादर्चमवर्णं जवेदादशवारं तु महापा
 पापनुत्तये जंबुकामेति मंत्रस्य रूविरोदयमुं डिभः गायत्रीवरुणो देवो विनि
 येमः स्मृ तो बुधैः अद्य मर्षणत्रयेणैव धूलपापः समाहितः स्रोतनिमज्ज्यधारां
 स्त्रीस्ततर्पणमाचरेत् दक्षः नित्यं नैमिजिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते तर्प
 णं तु भवेत्तज्ज अंगत्वेनोपपद्यते व्याघ्रः स्नानेनैव तु सर्वजितर्पयेद्देवताः पितृन्
 नित्ये कामे विशेषेण तत्प्रकुर्यात्प्रयत्नतः शातातपः तर्पणं तु तैलः कुर्यात्प्रत्य
 हं स्नातको धिजः देवेभ्यश्च मनुष्येभ्यः पितृभ्यश्च यथाक्रमं कात्यायनः छाया

आ.दी मथेच्छकरदातपार्श्वः पयः पिपासुः कथितो लमनं वाच्छेजननीं जननीं च वा लं यो
 वितुसंमोषुरुषश्च योषां तथा सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च विप्रादुदक
 मिहं तिसर्वाभ्युदयकृद्भिः सत्यतपाः। देवपितृमनुष्यादीन् स्वशाखाविधिना
 दितान् एकैकं जलितानां सर्वान् प्रथमां तेन वाचयेत् योगी अनामिका धृतं मृतजं
 न्यान् रूपमेकं कनिष्ठिका धृतं खड्गं तेन वृक्षो भवेद्भिजः। शातातपः खड्गमौक्तिक
 हस्तेन कर्तव्यं पितृतर्पणं मणिकान् च नदपैवान् शन्येन कदाचन दक्षः अंतस्त्व
 वक्तुं यत्तु तर्पणं प्रातरेव हि ब्रह्मपूजितिकैः कृत्वा नान्यनोक्तं मनीषिभिः पराश
 रः शुक्लैस्तर्पयेद्देवान् मनुष्यान् शोबलेः स्त्रिकैः पितृनां तर्पयेत् कृष्णैः स्त्रिणो स
 र्वदाभिजः बुधः रविशुक्रत्रयोदश्यां सप्तम्यां निशिसंध्ययोः तिलतर्पणसंयोगात्
 जलं रुधिरायते स्मृत्यंतरं। क्षयाहेपातक्रसंक्रातौ अग्निनेशशिभास्क्रे नवार
 त्रिविदेषोस्तिकुर्यात्तु तिलतर्पणं कात्यायनः मध्याह्नादौ मरुतयां तीर्थे पर्वणि
 विशेषतः तिलैस्तर्पणं दानं श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नतः मरीचिः शुक्रहस्तेन दातव्यं
 नमुद्रांतददर्शयेत् तर्जन्यं शुभ्रं यो यो गोमुद्रेयमधिधीयते तिलानामप्य
 लाभेत्तु सौवर्णं रजतान्वितं तदभावे निर्विचक्षुदपैमं त्रेणवापुनः एवमेव द्विजैः
 कार्यं तर्पणं तिलसंयुतं पितृणां तु विशेषेण तैर्विना निःफलं भवेत् रामायणेपि
 पादशोचमनस्यंगं तिलहीनं तु तर्पणं तत्सर्वं त्रिजटे तु भयं यच्च श्राद्धमदक्षिणं ए
 कहस्तेन तोयेन कर्तव्यं तैव तर्पणं पितरो न प्रशंसन्ति न प्रशंसति देवताः व्याघ्रः
 शुभ्रतया मपि पाणिभ्यामुदकं यः प्रयच्छति सम्मो न रक्तं याति कालस्तत्र मधः शि

एतदन्यविषयं काष्ठीजिनिः विवाहे श्राद्धकाले लुपाणि नैके न दीयते तर्पणं तु
 भवेनैव विधिरेष पुरातनः धर्मः द्वौ हस्तौ युग्मतकृत्वा पूरयेत्तु कंजलिं गोष्ठं गमा
 नमुद्रुत्य जलं मध्ये जलं क्षिपेत् लिखितः उष्माभ्यामपि पाणिभ्यां भाग्यैश्च कु
 शैः सुरात् प्राङ्मुखश्चोपवीती च देवतीर्थे न तर्पयेत् दक्षः प्रादेशमात्रमुद्रुत्य
 सलिलं प्राङ्मुखः सुरात् उदङ्मुखो मनुष्यांश्च पित्रादींश्च दक्षिणां मुखः अग्रे स
 तर्पयेद्देवान् मनुष्यांश्चैव मध्यतः पितृंश्चैव तु मूलाग्रैः कुशानां तु मयाक्रमं व्यासः एकै
 कं मंजलिं देवान् द्वौ द्वौ तु सनकादयः अहंति पितरस्त्रीस्त्रीन् स्त्रियश्चैकैकं मंजलिं शा
 लंकायनः मातृमुख्याश्च यास्ति स स्त्रासां दद्यात्तु जलं जलं हि स। त्रींस्त्रीस्तथा
 यास्तथा तासामेकैकं मंजलिं सावित्रमधुं दोगायत्री चैव देवता विश्वेदेवा सर
 त्येध्व आवाहमनुयुज्यते योगी मोदश्चैव प्रमोदाश्च सुखोऽर्मुखस्तथा अ
 विष्टो विष्टक गोचर इत्येतेषां दिनायकाः विनायक तर्पणं माध्यंदिना नामैव ना
 न्नेषां ब्रह्माणं तर्पयेत्पूर्वं विष्णुं रुद्रं ब्रजापतिं देवांश्च दासिवेदाश्च कर्षीं चैव सना
 तनात् आचार्याश्चैव गंधर्वानाचार्या नितरांस्तथा संबत्सरं च स्यादयं देव्यश्वा
 पूरसस्तथा तथा देवानुगान्नामानां सागरान्यवतानपि सरितो यममुष्यांश्च
 हान्नेष्टांति चैव हि। स्रुपर्णाश्च पिशाचांश्च भूतान्यपि पशूंस्तथा वनस्पतीनां
 — श्वभूतग्रामं चतुर्विधं गोतमो यश्च राजा विष्वा मित्रो धक्श्मपः जमदग्नि
 स्तथा दक्षो वाल्मीकिर्मन्वा स्मृताः मरीचिरभंगिरसं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुं प्रचेत
 संवत्सं च भृगुं नारदमेव च क्रवो धरश्च सोमश्च आपश्चैवानिः कोनकः प्रत्य

आ. १० श्री प्रभासश्च वसवो ह्येव कार्त्तिकः मनुष्याणां तथा कुर्यान्निर्णयं कंठसंज्ञेन प्रा
 जापत्येन तीर्थेन तर्पयेद्ब्रह्मणः स तान् गोमयैः दध्नाः कृष्णाजिनं मंत्राणां बोधि
 ब्रह्मणा जिनं काः । नैव निर्मात्यतां यांति नियोक्तव्याः पुनः पुनः । अतो देवतर्पणेन
 युक्तैरपि दर्पैर्ननुष्य पितृ तर्पणकरणेन प्रत्यवायः काष्ठ्याजिनिः सनकश्च सनंदश्च
 तृतीयश्च सनातनः । कपिश्वरश्च सुरेश्वरश्च नवोदुः पंचशिवः स तथा एते ब्रह्मसूताः
 सप्तमानवाः परिकीर्त्तिताः । तर्पयेदं जलं दध्नां प्रत्येकं तानतंद्रितः वेठीमसिः । अ
 पसव्यं तनूकृत्वा स्थित्वा च पितृ द्युनुरवः पितृ दैव्यानि सर्वाणि पितृ तीर्थेन तर्पयेत्
 पितरो देवता नुष्टुपुं दः प्रजापतिर्ऋषिः उशं तस्त्वेति मंत्रस्य पित्रावाहनं कर्मणि । इ
 ति मंत्रद्वयेनैव आराधनं पितृस्ततः तर्पयेत्सानुब्रूयार्थं धर्मं परममाहितः कव्यं
 वाहनकः सोमो यमश्चैवार्थमातथा अग्निं धानां बहिर्षेद अजपा सोमपास्तथा
 यमो यधर्मो राजायन्त्यवे चोत कायच नैव स्वतायकात्त्राय सर्वं तद्वया सर्व
 भूतक्षयाय च औदुंबराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने वृकोदराय चित्राय चित्रश
 ष्ठाये ते नमः योगी यदि स्याज्जीव पितृ क एभ्यो दध्ना ज्जलांजलीन् येभ्य एव पि
 ता दध्ना तेभ्यो दध्ना स्त्वयं स्तुतः तथा च पराशरः वृद्धो तीर्थे च संन्यसेता ते च
 पतिते सति येभ्य एव पितार दध्ना तेभ्यो दध्ना स्त्वयं स्तुतः काष्ठ्याजिनिः नाभिमा
 त्रेजले स्थित्वा चिंतयेद्दध्ना मानसा

प्रातः संध्याः । अतः न ब्रह्मरूपी सविता प्रीयतां गायत्र्यस्यैकपदी द्विपदी त्रिपदी च
 तुष्यैकं पदं सितं हि पदं स नमस्ते नुरीयाय दध्ना ता य पदाय पराशरः जसे साव
 दध्ना त ततो गायत्री विसर्जनं भूर्भुवः स्वरित्युदकप्रक्षेपः ततः प्रातः संध्यां प्रार्थ
 नं यदक्षरपदं नष्टं मात्राहितं तु ये दध्ना तत्सर्वं क्षम्यतां देवे सूर्यकोकनिवासि
 नि ततः संध्या विसर्जनं । उन्नरे शिखरे जात भस्मां पर्वतमास्थिति ब्रह्मणा समनु
 स्ताता गच्छ देवि यथा सुखं इत्युक्तप्रक्षेपः ततः श्रोत्राचमनं पूर्ववत्पुण्यं न्यासं
 कृत्वा सूर्याय नमः प्रजापतये नमः इत्याभ्यां जले आहुतिं दध्ना जले न होमयेत् का
 त्याय नः आदित्यो भ्युदयाद्यस्य संध्योपास्तिमकुर्वतः स्नात्वा प्राणाश्च संयम्य
 गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥ अथ गायत्री प्रत्यक्षरविवरणं ॥ ॥ अंतकारस्य वसि
 ष्ठः ऋषिर्गायत्री कुंदो गिर्देवता पृथिवी बीजं प्रहरणशक्तिः । संभ्रुवमुद्रा पीतव
 र्णं पंकजमध्यस्थं ध्यात्वा पादांगुष्ठयोर्न्यसेत् । दहति सर्वपातकं ॥ ॥ अंतकारस्य
 भरद्वाजः ऋषिः पंक्तिः कुंदः प्रजापतिर्देवता आपो बीजं प्रहरणशक्तिः संपुटमुद्रा अ
 तसीपुष्पसंकाशं पंकजमध्यस्थं ध्यात्वा गुल्फयोर्न्यसेत् उपपातकं दहति २
 विकारस्य गौतमः ऋषिः सोमो देवता अनुष्टुपकुंदः तेजो बीजं नित्याशक्तिः वितत
 मुद्रा शुक्रवर्णं पंकजमध्यस्थं ध्यात्वा जंघयोर्न्यसेत् महापातकं दहति ३ कु
 कारस्य मन्त्रः ऋषिः पृथुः कुंदः इंद्रो देवता वायु बीजं विश्वं भयशक्तिः विस्तृत
 मुद्रा शुक्रवर्णं पंकजमध्यस्थं ध्यात्वा जोन्वोर्न्यसेत् महापातकं दहति ४
 र्बकारस्य ऋषिः पंक्तिः कुंदः आदित्यो देवता आकाशबीजं विष्णोर्न्यसेत्

एकं चतुर्वर्णमुद्रा अग्निवर्णं पंकजमस्ये ध्यात्वा उर्वोन्मेषेत् भूराहत्यां दहति ५
रेकारस्य शांतिं लब्ध्वा विष्णुं हृतीं चंदः पृथुस्मिन् देवता प्रणवबीजं प्रभां शक्तिः द्विमुख
मुद्रा उक्तं वर्णं पंकजमध्यस्थं ध्यात्वा वृषणेन्यसेत् अस्य भद्रं कृतं पातकं दहति
६ यं चतुर्वर्णमुद्रा अगम्यागमनं कृतं पापं प्रणश्यति ६ णीकारस्य गोहितां कृषिः
जेगतीं चंदः सविता देवता आपो बीजं जमाशक्तिः त्रिमुखमुद्रा विष्णुं वर्णं पंकजमध्य
स्थं ध्यात्वा वृषणेन्यसेत् अस्य भद्रं कृतं पातकं दहति ७ यं चकारस्य गार्ग्यः
कांतीं चंदः भर्गो देवता व्योम बीजं शान्ताशक्तिः चतुर्वर्णमुद्रा पीतवर्णं पंकजमध्य